

Macedonia jako potencjalny kierunek turystyki kulturowej

Słowa kluczowe: Macedonia, turystyka kulturowa, walory turystyczne, dziedzictwo kulturowe

Streszczenie

Celem artykułu jest zaprezentowanie walorów kulturowych czyli de facto najważniejszych przykładów dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego Macedonii, wciąż słabo znanej, a bardzo pod wieloma względami atrakcyjnej destynacji dla turystów kulturowych (i nie tylko). Za strukturę organizacyjną tekstu, z założenia nie mającego zastępować przewodników, przyjęto typologię turystyki kulturowej opracowaną przez Armina Mikosa von Rohrscheidt.

Przeprowadzona analiza wykazała, że Macedonia jest krajem dysponującym potężnym potencjałem w zakresie dziedzictwa kulturowego. Zainteresowani znajdą tam interesujące zabytki antyczne, imponujący zespół obiektów architektonicznych i przykładów malarstwa średniowiecznego, ciekawe przykłady sztuki islamu czasów panowania tureckiego i inne. Warte uwagi jest kilka miast będących kompleksami zabytków ważnymi w skali europejskiej, a przynajmniej bałkańskiej. Na czoło listy miast wysuwają się Ochryda i Skopje, a uzupełniają ją Bitola, Kratowo, Prilep i Strumica. Godne uwagi jako cele wędrowek są także macedońskie wsie, w których wciąż można zaobserwować różnorodne przejawy żywej kultury ludowej. Liczne walory kulturowe kraju uzupełnia bogata i piękna przyroda.

W artykule znalazły się: propozycja spędzenia kilku dni we wschodniej części Macedonii, w Strumicy i jej okolicach oraz projekt dziewięciodniowej podróży tematycznej „Szlakiem ważniejszych monasterów Macedonii”.

Macedonia jako potencjalny kierunek turystyki kulturowej

Celem artykułu jest przedstawienie propozycji dotyczących uprawiania różnych form turystyki kulturowej na obszarze Republiki Macedonii¹. Oczywiście nie może on być traktowany, już choćby ze względu na przyjętą formułę i objętość, jako alternatywa dla przewodników, których zresztą na rynku wydawniczym nie jest wiele. Znany jest wyłącznie jeden przewodnik po samej Macedonii [Dudek 2013]. Poza tym warto jeszcze wymienić kilka pozycji o szerszym zasięgu tematycznym, w ramach których ujęty został opis Macedonii [Adamczak, Firlej 2007, s. 323-418; Adamczak, Firlej-Adamczak, Bzowski, Gołębiowski 2011; *Balkany* 2011, s. 282-381]. Zdecydowanie nie uzasadnionym byłoby korzystanie z należącego do tej kategorii, jednak przestarzałego i ogólnikowego opracowania z 1997 r.

¹ Używam tego oficjalnego określenia, by uniknąć ewentualnej pomyłki co do zakresu tekstu. Jak wiadomo, historycznie – geograficzne znaczenie pojęcia „Macedonia” jest szersze niż terytorium państwa, o którym mowa. Zaznaczając ten fakt, dalej będę już pisał o „Macedonii” w przyjętym przeze mnie geopolitycznym rozumieniu. Istnieją oczywiście, obok wymienionych w przypisie następnym, również liczne opracowania miejscowe, zarówno sumujące wiedzę o całym kraju, jak i dotyczące jego poszczególnych rejonów lub wyodrębnionych zagadnień. Nie miejsce tu na przedstawianie przeglądu bibliograficznego, dla wygody polskich czytelników odwołam się do łatwo dostępnych i kompetentnych stron internetowych: www.macedonia-timeless.com/DesktopDefault.aspx?tabindex=0&tabid=1 (niezwykle ciekawa strona w j. angielskim, zawierająca między innymi propozycję różnego rodzaju tras turystycznych, informacje na temat miejsc wartych odwiedzenia itp. Godna polecenia); www.exploringmacedonia.com/ (zawiera podobne informacje, jak strona poprzednia. Również godna polecenia); travel2macedonia.com.mk/visit-macedonia (tak, jak poprzednie interesująca strona dostępna w j. angielskim i warta uwagi). Inaczej ukształtowana, lecz też wartościowa jest strona *Discovering Macedonia* (makedonija.name/).

[Fallon, Hellander, Oliver 1997, s. 165-181]. Należy skonstatować, że w Polsce zainteresowanie Macedonią jest zdecydowanie niewystarczające. Nie jest znane żadne opracowanie naukowe dotyczące tego kraju w kontekście destynacji turystycznej, a luki tej zdecydowanie nie wypełnia opublikowanie w Internecie dwóch, miernej zresztą jakości prac studenckich powstałych odpowiednio w 2009-2010 r. w krakowskiej AWF².

Omówienie bogactwa kulturowego tego obszaru i jego nieprawdopodobnie splątanej przeszłości stanowi dla autora spore wyzwanie. Jeśli chodzi o ilustrację problemów dotyczących pierwszej z wymienionych sfer, posłużyć się można przykładem położonej niedaleko Strumicy wsi Bansko. Otóż w tej miejscowości, pomijanej w większości polskich przewodników, a opisanej wyłącznie przez Adamczaka i Firlej [Adamczak, Firlej 2007, s. 416-417], można zobaczyć dobrze zachowane, poddane renowacji ruiny rzymskich term (prawdopodobnie III w. n.e.), turecką łaźnię (epoka nowożytna), pozostałości cerkwi 40 Męczenników z Sebasty (XII-XIII w.). Poza tym jest ona ośrodkiem balneologicznym, gdzie – prawda, że w zdewastowanym obecnie kompleksie przy hotelu „Car Samuil” – można wykąpać się w wodzie termalnej³. Nie wspomnę już nawet o walorach przyrodniczych, klimatycznych i – po prostu – uroku okolicy, położonej u podnóża pięknych gór Belasica. Z kolei co do drugiej z poruszonych kwestii wystarczy powiedzieć, że jeśli chciałoby się napisać historyczne wprowadzenie o Macedonii należałoby sięgnąć do opracowań dotyczących starożytnej Grecji, Cesarstwa Rzymskiego i jego bizantyńskiego spadkobiercy, Bułgarii, Serbii, Porty Otomańskiej, wreszcie Jugosławii, nie wspominając o podstawowej historiografii macedońskiej. W tym miejscu należy zaznaczyć, że istnieje polska monografia poświęcona dziejom Macedonii [Stawowy-Kawka 2000], a ewentualnie można też skorzystać z polskojęzycznych dziejów Jugosławii [Felczak, T. Wasilewski 1985].

Przy omówieniu problemu posłużyłem się kluczem zaproponowanym przez Armina Mikosa von Rohrscheidt, dokonując przedstawienia walorów kraju za pomocą typologii rodzajów turystyki. Zaznaczam przy tym, że niektóre z kategorii wyodrębnionych w tej pracy nie dotyczą Macedonii (turystyka egzotyczna), inne z kolei nie wymagają oddzielnego potraktowania (np. turystyka hobbystyczna czy regionalna). W rezultacie zostaną więc one pominięte [Mikos von Rohrscheidt 2008, s. 51-172]. Powyższa uwaga zdecydowanie wystarczy dla określenia „metodologicznego profilu” niniejszego artykułu. Nie widzę potrzeby zamieszczania rozważań o charakterze „teoretyzującym” bowiem działanie takie nie miałoby jakiegokolwiek pragmatycznej podstawy.

Prezentację wzbogacą impresje związane z moimi pobytami w Macedonii. Naturalnie, nie ma możliwości, by był to przegląd pełen, zastępujący – przewodniki czy monograficzne opracowania danych zagadnień. Jest to raczej autorska propozycja odwiedzenia miejsc o sprawdzonych, różnorodnych, wysokich walorach.

Turystyka dziedzictwa kulturowego

Macedonia to pod względem potencjału dziedzictwa kulturowego kraj nieprzebranych bogactw. Znajdują się tutaj najwyższej klasy przykłady kultury prehistorycznej, antycznej, średniowiecznej i nowożytnej. Za klasyczne, przeglądowe opracowanie zawierające fachowe opisy najważniejszych tego typu obiektów, nader przydatne z perspektywy przygotowania

²wtir.awf.krakow.pl/pdf/studenci/strony_st/projekty/macedonia/sowa.pdf;

wtir.awf.krakow.pl/pdf/studenci/strony_st/projekty/macedonia/macedonia_monika_sykala.pdf

Nieporównywalnie większe znaczenie informacyjne mają strony „hobbystyczne”, takie jak „Moja Macedonia” (mojamacedonia.wordpress.com/) czy „Balkanistyka.org” (balkanistyka.org/category/balkany/macedonia/).

³ Informacje na temat Banska czerpię z autopsji oraz z wydawnictw miejscowych, zob.: *Strumica* 2005, s. 10-13, 30-31, 32-33; *Strumica* [b.d.w.], s. 9, 13. Obie wymienione pozycje mają paralelny tekst macedoński i angielski.

wyprawy, uchodzi praca Kosty Balabanowa, Antonie Nikołowskiego i Dimitara Czornakowa (Kornakowa) wydana w 1980 r. (zob. bibliografia).

Niezaprzeczalnie wzbudzą zainteresowanie turystów także pewne przejawy kultury czasów najnowszych (cokolwiek kuriozalny zespół budynków rządowych i użyteczności publicznej oraz małej architektury i rzeźb w centrum Skopje, reprezentujący – jak to złośliwie określają miejscowi – styl „baroku rządowego”).

Biorąc pod uwagę porządek chronologiczny, pośród elementów dziedzictwa prehistorycznego zwrócić należy uwagę na paleolityczne obserwatorium astronomiczne w Kokino. Co zaskakujące, jest ono pominięte w przewodniku Bezdroży, natomiast zdawkowo wspomniane w opracowaniu Dawida Dudka [Dudek 2013, s. 78]. Podobnie, jak w wypadku Banska, najdokładniejszą informację o Kokino znajdziemy w opracowaniu Adamczaka i Firlej [Adamczak, Firlej 2007, s. 365-366]. Lokalizacja obiektu jest szczególna. Znajduje się on na położonym na pustkowiu skalnym szczycie Tatičev /Taticzew Kamen (1013 m n.p.m.). Z góry rozpościera się wspaniały, rozległy widok. Dojazd do tego miejsca jest niewątpliwie utrudniony, możliwy głównie dla turystów zmotoryzowanych, choć zdarzają się tam też pojedynczy rowerzyści. Przy szosie prowadzącej od strony Kumanowa rzadko są rozmieszczone indykatory (drewniane tabliczki). Na miejscu można nabyć u opiekunów obiektu ulotkę – booklet, wydaną na kredowym papierze, bogato ilustrowaną i zawierającą podstawowe, podane po macedońsku i angielsku informacje [Kokino. *Stara opservatorija*, Kumanovo b.d.w.].

Zdjęcie nr 1: Widok z paleolitycznego obserwatorium w Kokino (fot. M. Dąbrowska)

Innym tego typu obiektem jest znajdujący się w pobliżu Kratowa (niedaleko wsi Szopsko Rudare) tzw. Cocev Kamen. Niedawno (w 2008 r.) odtworzono też w Skopje, ok. 6 km od centrum, część neolitycznej osady Tumba Madzari [www.tumbamadzari.org.mk/]. Nie należy wreszcie zapomnieć o zbliżonej co do charakteru

(lecz zdecydowanie ciekawiej położonej – na drodze pomiędzy Ochrydą a monastylem św. Neuma) rekonstrukcji „Zaliv kostiju” (zob. niżej).

Oprócz najbardziej znanych i opisanych zabytków antycznych, takich jak miasto Stobi⁴ czy Heraklea Lynkestis położonej na obszarze współczesnej Bitoli (zob. niżej), warto wymienić jeszcze miasta Skupi (Skopje, kilka kilometrów od centrum), Stibera (wieś Czepigowo niedaleko Prilepu) i Bargala (wieś Dolnji Kozjak niedaleko Sztipu), Prosek (Stenae) pod Demir Kapiją, fortece Isar (niedaleko Walandowa (Valandova)) oraz Vinica (wieś Kalimanci we wsch. Macedonii), stanowisko Vardarski rid w Gewgeliji (Gevgelija), wreszcie teatr i ruiny wczesnochrześcijańskiej bazyliki i baptysterium (na Plaosniku) czyli najefektowniejsze pozostałości Lyhnydos (Ochryda). Zresztą, jak to bywa w krajach – sukcesorach starożytnej Grecji i Imperium Rzymskiego, zabytki antyczne kryją się niemal „za każdym rogiem”. Znakomitą ilustracją tego zjawiska, budzącego zdumienie „barbarzyńców zza limesu” jest położona niedaleko antycznego teatru w Ochrydzie, wykopana prawdopodobnie w 2012 r., a w następnym uporządkowana i zmuzealizowana „dziura w ziemi” powstała, po rozbiórce domu. Okazało się, że znaleziono w niej fundamenty antycznego domu z kolumnadą, którą poddano zabiegowi anastylozy.

Zdjęcie nr 2: Fragment antycznej kolumnady w Ochrydzie (fot. D. Dąbrowski)

Napotkać tam można przejawy antycznej sztuki prowincjonalnej, niemniej i tak bardzo ciekawej i czasami wysokiej klasy (jak choćby późnoantyczne mozaiki w Heraklei Lynkestis). W tym miejscu warto wspomnieć, że niektóre obiekty przypisywane do powyższej grupy mają nie do końca pewną metrykę. Tak jest na przykład z pozostałościami zachowanego w Skopje akweduktu (rzymski czy turecki?) czy też z fragmentami wewnętrznych umocnień w twierdzy w Skopje, jako żywo przypominających mury cyklopiepoki minojskiej. W literaturze, z jednej strony, funkcjonuje opinia co do podobieństwa tego długiego na 121 m muru do ścian budowanych w porządku cyklopim, równocześnie jednak datuje się go na czasy Justyniana Wielkiego⁵.

⁴ Zob. np. www.stobi.mk/ (oficjalna strona muzeum-rezerwatu archeologicznego, dostęp 9 XI 2013 r.)

⁵ zob. np. Balabanov, Nikolovski, Kórnakov 1980, s. 9.

Imponująca jest lista średniowiecznych zabytków Macedonii. Niewątpliwie główną rolę wśród nich odgrywają obiekty sakralne, choć nie brak również ciekawych przykładów architektury świeckiej, głównie militarnej. Na terenie kraju znajduje wiele bezcennych, cieszących się sławą wśród ekspertów zespołów polichromii. Bogate są zbiory ikon. Aby choć ułamkowo ukazać skalę omawianego zjawiska, za stroną *Exploring Macedonia* warto wspomnieć, że w kraju zachowało się łącznie ok. 23 tys. ikon, 240 ikonostasów i ok. 150 tys. m² polichromii [www.exploringmacedonia.com/culture-historical-heritage.nsp: dostęp 22 XI 2013 r.]. Zainteresowani tematyką mogą, nie licząc cytowanego już opracowania Kosty Bałabanowa, Antonie Nikołowskiego i Dimitara Czornakowa/Ćornakova (zob. bibliografia), sięgnąć do kilku innych, nowych pozycji, zawierających kompetentny przegląd informacji na interesujący nas temat [Nikolovski 2010; Korunovski, Dimitrova 2011]. Bogatą bibliografię zawiera również wartościowa, nieco starsza praca Petara Miljkovicia-Pepeka z 2001 r. (zob. bibliografia).

Również niektóre z poszczególnych obiektów posiadają bardzo dobrej jakości fachowe, monograficzne opracowania. Jako ich przykłady wymienić trzeba dwie prace Wiktoriji Popowskiej-Korobar, poświęcone odpowiednio monastyrom połoszkiemu i lesnowskiemu [Popovska-Korobar 1998; eadem 2000]. Bardzo dobrą, profesjonalną monografię autorstwa Jany Poposkiej posiada też cerkiew Bogurodzicy Periblepty w Ochrydzie [Poposka 2011]. Autorka jest kustoszem cerkwi, nierzadko zdarza się jej osobiście oprowadzać turystów, objaśniając z pasją i wysokiej klasy znawstwem po macedońsku, angielsku i rosyjsku zagadnienia z zakresu historii sztuki i symbolicznego, teologicznego znaczenia przedstawień zdobiących ściany obiektu. Jest to więc wyjątkowa okazja, by poznać tajemnice niezwykłego zabytku od jego najlepszego znawcy.

Ze zmuzealizowanych zespołów, szczególnie dwa zwracają uwagę swą rangą, mianowicie kolekcja Galerii ikon w Ochrydzie i zbiór eksponowany w Muzeum Narodowym w Skopje.

Trudno w krótkim tekście przedstawić listę najcenniejszych średniowiecznych cerkwi i monasterów. Jest to właściwie zagadnienie na odrębne opracowanie. Pozostaje więc może podzielić się swoimi refleksjami podróżniczymi, konfrontowanymi z poglądami zawartymi w literaturze. Niewątpliwie największy zespół sztuki sakralnej w Macedonii znajduje się w Ochrydzie. Tam właśnie, w samym mieście można zobaczyć takie perły architektury, zdobione częściowo zachowanymi polichromiami, jak Sobór Sofijski z 1 poł. XI w., z późniejszymi rozbudowami (np. egzonarteks z 1313/1314 r.) i przebudowami [Balabanov, Nikolovski, Ćornakov 1980, s. 232-237; Grozdanov 1988; Korunovski, Dimitrova 2011, s. 16-19, 37-39, 52-58], cerkiew Bogurodzicy Periblepty z 1294/1295 r. [Balabanov, Nikolovski, Ćornakov 1980, s. 244-253; Korunovski, Dimitrova 2011, s. 36-37, 81-86; Poposka 2011], cerkiew św. Jana Kaneo z poł. XIII w. [Balabanov, Nikolovski, Ćornakov 1980, s. 262-267; Saveski 2007c], kompleks na Plaoszniku składający się z rekonstruowanej cerkwi św. Pantalejmona oraz ruin późnoantycznych, średniowiecznych, a także nowożytnych muzułmańskich obiektów sakralnych, w tym grobowca Sinana Czelebiego [Balabanov, Nikolovski, Ćornakov 1980, s. 228-230; *Plaošnik* 2004] czy wreszcie sąsiadujące ze sobą miniaturowe, czternastowieczne cerkwie Bogurodzicy Bolniczkiej [Saveski 2007a] i św. Mikołaja Bolniczkiego [Saveski 2007b]. Oczywiście nie jest to pełna lista wartych poznania, zabytkowych świątyń znajdujących się w mieście i jego najbliższych okolicach (zob. choćby skalny monaster św. Erazma z XIII w., a niedaleko niego pozostałości bazyliki z V w. i hellenistycznej fortecy i wiele innych).

Drogą lądową lub wodną można z Ochrydy dostać się do sławnego monasteru św. Neuma założonego przez tego bliskiego współpracownika św. Klemensa Ochrydzkiego w pocz. X w.⁶ Godny polecenia jest szlak cerkiewek do źródeł potoku wpadającego do jeziora

⁶ Balabanov, Nikolovski, Ćornakov 1980, s. 230-232; Korunovski, Dimitrova 2011, s. 6 -7. W monastyrze dostępna jest bogato ilustrowana broszurka (kilka wersji językowych) S. Saveskiego wydana w 2010 r.

Ochrydzkiego opodal monastynu. Do punktu wyjścia można wrócić inną drogą (szosą). Łącznie trasa ma ok. 5 km długości.

Wybierając się w przeciwną stronę jeziora Ochrydzkiego, ok. 7 km za Strugą we wsi Kaliszte (Kalište) natrafia się na stawropigijski monastyr Narodzin Bogurodzicy, którego najcenniejszym elementem jest skalna cerkiew pod tym samym wezwaniem, zbudowana i pokryta dekoracją malarską w XIV lub XV w.⁷. Niespełna kilometr dalej, w skałach tuż nad brzegiem jeziora znajduje się wykuta i wymurowana oraz polichromowana w XIII w. miniaturowa cerkiew św. Atanazego. Ze Strugi dotrzeć można do Kaliszte ścieżką wytyczoną nad samym brzegiem jeziora pośród wysokich trzcin. Zaczyna się ona w okolicach plaży miejskiej, a kończy dość niespodziewanie tuż przed wsią.

Inny cenny kompleks sakralny znajduje się w Waroszu w Prilepie. Pośród zachowanych tam sześciu średniowiecznych obiektów wyróżniają się klasą i urodą cerkwie św. Mikołaja, ufundowana w listopadzie 1298 r. [Balabanov, Nikolovski, Kornakov 1980, s. 169-174; Korunovski, Dimitrova 2011, s. 33-34, 78-80], św. Dymitra z XIV w. [Balabanov, Nikolovski, Kornakov 1980, s. 178; Korunovski, Dimitrova 2011, s. 23-26, 77-78] oraz pochodzący z ostatnich dekad XIII w. monastyr św. Michała Archaniola [Korunovski, Dimitrova 2011, s. 27-30, 73-75].

W najbliższych okolicach Skopje na szczególną uwagę zasługuje zbudowana w 1164 r. na polecenie Aleksego Angelosa Komnena piękna klasztorna cerkiew św. Pantalejmona w Gorno Nerezi na stokach gór Wodno. W jej wnętrzu znajduje się sławny zespół polichromii doskonale pokazujących, skąd malarze włoskiego protorenesansu czerpali inspiracje⁸. Poza tym, pośród licznych innych obiektów sakralnych warto wymienić niezwykle urokliwie położony w górach Skopska Crna Gora monastyr św. Ilji (XIV w.) za wsią Banjani, leżący tuż obok tej wsi monastyr św. Nikity (XIV w., ale posadowiony na wczesnochrześcijańskich pozostałościach. We wnętrzu świątyni ciekawe polichromie z XIV w. i cieszący się lokalną czcią „święty” kamień), Markowy monastyr w Suszicy (XIV w.) i monastyr św. Andrzeja w kanionie Matki (XIV w.).

Mnóstwo cerkwi i monastyrów rozrzuconych jest po całym kraju, czasami w trudno dostępnych miejscach. Ich choćby najbardziej skrótowy opis mija się z celem. Zasługiwałyby ten temat na odrębne opracowanie. W każdym razie ze względu na znaczenie artystyczne przynajmniej wymienić należy cerkwie św. Jerzego w Kurbinowie (kon. XII w.) niedaleko jeziora Prespa, cerkiew św. Jerzego w Staro Nagoriczino (1312/1313 r.) w pobliżu Kumanowa oraz monastyr Bogurodzicy w Treskawcu (XIV w.) pod Prilepem, św. Archaniola Michała i Gabriela Lesnowskiego w Lesnowie (XIV w.) pod Probisztipem i św. Jerzego w Poloszku (XIV w.) pod Kawadarci. Wymienione obiekty reprezentują nie tylko wysokie walory architektoniczne (poza św. Jerzym w Kubinowie będącym budowlą salową o dość skromnie rozwiązanych elewacjach), ale także mają wnętrza pokryte szczególnie cenną dekoracją malarską.

Zachowała się w kraju także znacznie mniej liczna grupa obiektów świeckich, pośród których najistotniejszą rolę odgrywają różnego rodzaju fortyfikacje, głównie twierdze (o nich niżej).

Warto też zaznaczyć, że z późnego średniowiecza, z reguły z 2 poł. XV w., pochodzą najstarsze zabytki muzułmańskie, jak choćby kamienny most przez Wardar w Skopje, meczety Chjunczar, Kolorowy (Ischak-bega) i Mustafa – paszy oraz amamy (łaźnie) Daut-paszy i Czifte oraz ruiny łaźni Gulcziler/Szenguł, wreszcie w znacznym stopniu odbudowany po trzęsieniu ziemi 1963 r. karawanseraj Suli an.

⁷ Balabanov, Nikolovski, Kornakov 1980, s. 281-282. Według folderu dostępnego w monastyrze, wspomniana cerkiew powstała w XIV w. (*Stavropigijalen* b.d.w.).

⁸ Balabanov, Nikolovski, Kornakov 1980, s. 15-27; Korunovski, Dimitrova 2011, s. 19-21, 64-66. Turyści mogą na miejscu zaopatrzyć się też w posiadającą wartościowy opis i nieco barwnych ilustracji broszurkę Kosty Bałabanowa wydaną w 1989 r.

Porozrzucane po całym kraju zabytki muzułmańskie stanowią niewątpliwie ważną część nowożytnego dziedzictwa Macedonii, jak najbardziej możliwą do odrębnej eksploracji przez turystów kulturowych. Wzorców organizowania tego typu szlaków w Europie można zresztą znaleźć немало⁹. Na przykład pochodzące najwcześniej z XVI w. obiekty ze Skopje (choćby meczet Jachja-paszy z 1504 r., karawanseraj Kurszumli z XVI w., wieża zegarowa z XVI w. czy bezistan z końca XVII w.), kompleks w Tetowie (Kolorowy meczet z XVII w. (według innych opinii z kon. XV w.) z grobowcem, amam (łaźnia), czy przede wszystkim zbudowany na polecenie Recep/Redzepa-paszy w końcu XVIII w. Arabat Baba teke (centrum bektaszytów), mosty tureckie w Kratowie, zespół potureckich obiektów w Bitoli (zob. niżej) i inne.

Dziedzictwem panowania tureckiego są też bez wątpienia czarszije (historyczne dzielnice handlowo – mieszkalne), wypełnione budynkami, nierzadko miniaturowymi o specyficznych elewacjach, przypominających konstrukcję szachulcową.

Zdjęcie nr 3: Stara Czarszija w Skopje (fot. D. Dąbrowski)

Nie można oczywiście zapomnieć o nowożytniej macedońskiej chrześcijańskiej architekturze sakralnej. Ciekawy, choć niezbyt atrakcyjnym wizualnie jej przykład stanowi cerkiew św. Mikołaja w Kumanowie zbudowana w poł. XIX w. przez znanego ówczesnego architekta Andreja Damjanowa (1813-1878). W świątyni dostępna jest bogato ilustrowana, wydana w 2012 r. broszura Sławicy Krstić (Krsticz).

Obok niej można wymienić jeszcze skopską cerkiew św. Spasa (koniec XVII lub początek XVIII w., z pięknym rzeźbionym ikonostasem i grobowcem Goce Delczewa na klasztornym dziedzińcu) czy monastyr św. Jana Bigorskiego pod Debarem (XVIII-XIX w.), z analogicznym do skopijskiego rzeźbionym ikonostasem.

Swoją wartość ma też oryginalne kamienne budownictwo wiejskie, z reguły nie starsze niż dziewiętnastowieczne, choć co do oceny czasu powstania nie posiadających

⁹ Na przykład podczas ostatniej podróży do Niemiec (luty 2014 r.) autor miał okazję natrafić w landzie Mecklenburg-Vorpommern na posiadające odrębny system oznaczeń stałych i stronę internetową (www.schwedenstrasse.de/flash/; dostęp 22 II 2014 r.) przedsięwzięcie pt. *Schwedenstrasse*.

charakterystycznego detalu architektonicznego obiektów kamiennych należy zawsze być nader ostrożnym.

Jeśli chodzi o architekturę współczesną, największy jej zespół znajduje się w Skopje. Najogólniej mówiąc jest ona niezwykła. Są tam głównie powstające w ostatnim czasie obiekty użyteczności publicznej i skupione w centrum miasta przykłady małej architektury (zob. niżej).

Turystyka muzealna

Szczególnie znaczące i godne uwagi są następujące placówki: Muzeum Narodowe w Skopje [www.musmk.org.mk]; Muzeum Sztuki Współczesnej w Skopje [www.msuskopje.org.mk]; Narodowa Galeria Sztuki, atrakcyjna także ze względu na umiejscowienie ekspozycji w historycznych wnętrzach łaźni Daut-paszy i Czifte [nationalgallery.mk/], Muzeum Narodowe w Ochrydzie znajdujące się w historycznym, dziewiętnastowiecznym domu rodziny Robew¹⁰, stanowiąca oddział placówki wymienionej poprzednio Galeria ikon w Ochrydzie, umiejscowiona w dawnym konaku przy cerkwi Bogurodzicy Periblepty; Muzeum na Wodzie „Zaliv kostiju”, rekonstrukcja starożytnej osady wzmiankowanej przez Herodota, położonej nad j. Ochrydzkim ok. 8 km od Ochrydy.

Zdjęcie nr 4: „Zaliv kostiju” – widok zrekonstruowanej osady (fot. D. Dąbrowski)

Kolejnym obiektem jest Muzeum Narodowe w Bitoli [www.bitolamuseum.org/], w którego głównej siedzibie, tzw. starych koszarach, oprócz różnorodnych kolekcji (od sztuki starożytnej po folklor) znajduje się mauzoleum poświęcone Atatürkowi. Oddziałem tej

¹⁰ Strony domowej muzeum nie odnalazłem. Zob. jedynie: www.ohrid.gov.mk/index.asp?novostiID=132

placówki jest rezerwat archeologiczny Heraklea Lynkestis¹¹ czy wreszcie prywatne muzeum strojów ludowych we wsi Podmoczani położonej na drodze z Resenu nad nad j. Prespa. W wielu miastach znajdują się także godne zainteresowania muzea regionalne i lokalne.

Nie jest celowym organizowanie specjalnych podróży „po muzeach macedońskich”. Są one w zdecydowanej większości przypadków komplementarne w stosunku do miejscowości, w których funkcjonują, co oczywiście nie oznacza, że nie posiadają cennych, wartych obejrzenia zbiorów.

Turystyka literacka

Trudno w sposób kompetentny wypowiedzieć się na temat ewentualnych tego typu walorów Macedonii rozumianych w kontekście podróżowania śladami tamtejszych znaczących pisarzy, słabo w Polsce znanych, z drugiej zaś strony, o pojawiających się w literaturze ewentualnych wątkach związanych z Macedonią. Trudno określić, jakie motywy lub dzieła, mogłyby wywołać zjawiska podobne do Brownomanii czy też być toposami budzącymi chęć ich odwiedzenia (vide, żeby posłużyć się przykładem bałkańskim, most w bośniackim Wyszegradzie, będący bohaterem powieści Ivo Andrića). Z jeszcze innej strony patrząc, od razu jako konkretny obiekt nasuwa się Most Poetów jako symbol Strugi i miejsce pobytu wielu światowej sławy literatów. Nie stanowi on jednak, w moim przekonaniu, nadzwyczajnej atrakcji.

Turystyka eventowa (kultury wysokiej)

Wiadomym jest iż w Ochrydzie odbywają się interesujące międzynarodowe festiwale (Ochrydzkie Lato, Bałkański Festiwal Pieśni i Zabaw Ludowych), a także w Skopje (Letni Festiwal Kulturalny), Strudze (Wieczory Poezji) oraz w Sztipie (Makfest). Podana lista nie wyczerpuje tego typu przedsięwzięć, które potencjalnie mogłyby być celem turystów kulturowych zorientowanych na eventy.

Podróże studyjne, tematyczne i seminaryjne

Te trzy rodzaje turystyki kulturowej można potraktować łącznie ze względu na ich formalną bliskość i konieczne ograniczenia objętości tekstu. Bez wątpienia Macedonia jest wdzięcznym krajem do ich uprawiania, a rozrzut tematyczny podejmowanych przedsięwzięć może być imponujący. Łatwo sobie bowiem wyobrazić np. – z jednej strony – podróż seminaryjną pt. „U źródeł renesansu. Malarstwo czasów Komnenów i Paleologów w Macedonii”, podróże tematyczne „Szlakiem ważniejszych monasterów Macedonii” czy „Śladami architektury muzułmańskiej w Macedonii”, z drugiej zaś, wyprawy studyjne „Wina Macedonii” czy „Najpiękniejsze miasta Macedonii”. To tylko wybrane propozycje, spośród licznych potencjalnych. Z pewnością wzbudziłby niedosyt projekt trasy turystycznej łączącej w zwiedzanie Macedonii oraz innych krajów (np. Serbii, Albanii, Czarnogóry czy Bułgarii) w ciągu niespełna dwóch tygodni¹². Takie rozwiązanie jest może dobre dla osób chcących

¹¹ W głównym budynku muzeum dostępny jest przewodnik A. Gorgievskiej 2008; muzeum-rezerwat archeologiczny Stobi (www.stobi.mk/)

¹² Zob. przykładowe, znalezione w Internecie propozycje ze stron: www.pbpolsztyn.com/wycieczki/kraje-balkanskie/macedonia-albania-serbia-9-dni,e193c12; www.travelzone.pl/hotele/serbia/balkanski-szlak-wycieczka-objazdowa.html; http://www.almatur.pl/serbia-czarnogora-albania-macedonia-sloneczne-balkany_KMTO_lato.html; http://logostour.pl/wycieczki-w-europie/-/asset_publisher/F1yI/content/balkany-serbia-bulgaria-macedonia-kosowo-albania-czarnogora-bosnia-i-hercegowina.

dokonać rekonesansu, w żadnym wypadku – co oczywiste – nie daje jednak możliwości rzetelnego, szczegółowego poznania kraju.

Podróże językowe

Wydaje się sprawą oczywistą, że wchodzą tu w grę właściwie wyłącznie podróże dla wąskiego grona zainteresowanych poznaniem lub doskonaleniem języka macedońskiego. Wiadomym jest, że w Ochrydzie jest organizowana letnia szkoła macedońskiego, w której systematycznie uczestniczą polscy studenci, między innymi z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Turystyka miejska

Najlepszym rozwiązaniem będzie wymienienie miast szczególnie godnych odwiedzenia wraz z próbą krótkiego scharakteryzowania ich walorów kulturowych. Na pierwszym miejscu wymienić należy wpisaną na listę Światowego Dziedzictwa Kultury Ochrydę. Poza nią odrębne paragrafy poświęcone zostały jeszcze, w kolejności prezentacji, Skopje, Bitoli, Kratowu, Prilepowi i Strumicy. Z konieczności pomijam pozostałe ośrodki miejskie Macedonii, choć mam pełną świadomość, że wiele z nich warto byłoby odwiedzić podczas wędrówek po kraju (choćby Sztip czy Tetowo/ Tetovo).

Ochryda

Jest to najsilniejsze i najbardziej znane, cieszące się sławą międzynarodową, centrum turystyki w Macedonii, posiadające najbardziej rozbudowaną w kraju bazę noclegowo – gastronomiczną. W literaturze turystycznej określana jest mianem perły Bałkanów. Prawdziwą przyjemnością jest spacerowanie po wijących się, umieszczonych na różnych poziomach uliczkach starego miasta. To może niezbyt wielki, ale jednak labirynt, w którym ciągle można znaleźć jakąś niespodziankę: piękny widok, detal architektoniczny czy wcześniej niedostrzeżony zabytek. Oddziela ten kompleks od nowej, ale przecież niepozbawionej atrakcji, w tym zabytków, części Ochrydy deptak czyli ulica Sv. Kliment Ohridski, prowadząca od nabrzeża do głównego placu, którego dominantę stanowi tzw. Czinar (Činar), najstarsze w Ochrydzie drzewo, oceniany na 800-900 lat platan. Niedaleko znajduje się meczet Zejnel Abedin, a za nim urokliwy bazar (Zelena pijaca).

Ochryda to jednak przede wszystkim imponujący kompleks średniowiecznych obiektów sakralnych (zob. wyżej). Średniowieczna, ale o rodowodzie antycznym forteca stanowiąca wraz z całkiem dobrze zachowanymi (bez wątplenia częściowo rekonstruowanymi) murami miejskimi potężny węzeł obronny, bardzo ciekawy zespół zabytków starożytnych i wczesnochrześcijańskich oraz wiele przykładów nowożytnej (głównie dziewiętnastowiecznej) zabudowy mieszkalnej. Jeśli do tego dodać piękne położenie na wzgórzach już to łagodnie spływających ku brzegom jeziora Ochrydzkiego, już to sterczących nad wodą w postaci nawet kilkunastometrowych klifów, zorientujemy się, że mamy do czynienia z miejscem w pełni zasługującym na określenie „perłą Bałkanów” i wpis do rejestru Dziedzictwa Kulturowego UNESCO.

Nie można również zapominać o bogatym życiu kulturalnym miasta (muzea, festiwale, koncerty), wciąż dobrze widocznych tradycjach rzemieślniczych (możliwej do oglądania w centrum działalności snycerzy i papierników, ale też i o istnieniu ciekawych wyrobów lokalnego jubilerstwa, jak biżuteria z biserem i wyroby wykonywane techniką filigranu). Niezaprzeczalną wartość stanowi wreszcie świetna baza gastronomiczna, oferująca prawdziwe przysmaki kuchni miejscowej czyli – szeroko rozumianej – bałkańskiej. Można więc w pekarach popróbować różnego rodzaju wypieków, zjeść ryby, czewapi albo

pljeskawicę, kupić domowej roboty sery, wreszcie wypić szklaneczkę bozy, filiżankę kawy lub tureckiej herbaty, na deser uraczyć się bakławą lub innymi miejscowymi słodyczami i nie zapominać o winie¹³.

Zdjęcie nr 5: Fragment zabudowy miejskiej Ochrydy (fot. D. Dąbrowski)

¹³ Niestety, z centrum zniknęły ostatnio sklepy firmowe, w których można było zaopatrzyć się w wina rozlewane.

Na Ochrydę i okolice należy zarezerwować około tygodnia. W innym razie zwiedzanie miasta i najbliższych okolic będzie bardzo pobieżne, bez możliwości odczucia ich smaku i specyfiki.

Do dyspozycji turysty są różnorodne popularne wydawnictwa turystyczne dotyczące miasta [np. *Ohrid. Biser Balkana* 2012], a także bardzo dobrze opracowany (profesjonalne, wysokiej jakości teksty w macedońskiej i angielskiej wersji językowych), ilustrowany 400 fotografiami, z ciekawym podkładem muzycznym, materiał wydany na CD [*Ochrid. Gradot na svetlinata* 2002]. Oczywiście, to tylko ułamek dostępnych opracowań, pośród których nie można nie wspomnieć o odpowiednich fragmentach z przewodników polskich.

Skopje

Metaforycznie ujmując, Skopje to miasto, które Wardar dzieli na dwie różne rzeczywistości. Na lewym brzegu skoncentrowane są najważniejsze zabytki, a więc twierdza (Kale) i Stara Czarszija ze wszystkim co się znajduje w jej ramach i wokół niej (łącznie z obiektami nowoczesnymi), takimi jak siedziby głównych muzeów (Muzeum (Narodowego) Macedonii, Holocaustu, Archeologicznego (kończącego właśnie), Sztuki Współczesnej itp.). Nade wszystko jednak, co jest niezwykle, czarszija wciąż pełni swoje oryginalne funkcje. Do dzisiaj jest siedzibą licznych punktów handlowych i rzemieślniczych. Wciąż więc można tam spotkać miniaturowe sklepiki ze słodyczami, czynne kuźnie, czy – z drugiej strony – warsztat produkcji i sprzedaży instrumentów muzycznych. Ponadto mnóstwo różnorodnych knajpek, w tym np. oryginalnych tureckich herbaciarni, kafejek nie podających alkoholu czy czewapczarni, które razem dają bogaty obraz pełnego życia bałkańskiego centrum. Egzotycznego uroku miejscu dodaje działający na skraju czarsziji zdominowany przez Albańczyków orientalny targ. To samo można powiedzieć o licznie odwiedzających dzielnicę muzułmankach, ubranych w nakazane religią stroje, czy też o ulicznych muzykach, śpiewających z akompaniamentem ponuro brzmiących gęśli, albańskie kengi.

Zdjęcie nr 6: Jeden z mostów przez Wardar w Skopje „wbijających się” w budynki użyteczności publicznej (fot. D. Dąbrowski)

Brzeg prawy to głównie nowe, bombastyczne centrum i otaczające je dzielnice, choć i tam znajdują się obiekty z wcześniejszych epok (vide turecka wieża mieszkalna). W oczy rzucają się jednak przede wszystkim niedawno powstałe i jeszcze wznoszone budynki użyteczności publicznej i obiekty małej architektury. Po prostu nie sposób przejść obojętnie od kompleksu fontann (kończącego się już po drugiej stronie Wardaru), dziwacznie umieszczonego, niegustownego, marmurowego łuku triumfalnego, czy też licznych, różnej jakości rzeźb, spośród których wyróżnia się wielkością, zainstalowany na wyrastającej z podświetlanej różnokolorowo fontanny, olbrzymiej kolumnie, konny posąg Aleksandra Macedońskiego. Szczere zdziwienie budzi obstawiony figurami zasłużonych Macedończyków most wbijający się w kończony budynek Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Podobny prowadzi też w stronę Muzeum Archeologicznego.

Bez wątpienia stolica Macedonii jest miastem bardzo atrakcyjnym dla turysty kulturowego, godnym kilkudniowego zwiedzania. Oprócz imponującej, choć nie do końca fortunnie zrekonstruowanej po trzęsieniu ziemi 1963 r. twierdzy, na szczególną uwagę zasługują liczne obiekty związane z panowaniem Turków. To zdecydowanie największy i najróżnorodniejszy zespół zabytków sztuki islamu w Macedonii. W jego skład wchodzi most, meczety, łaźnie, karawanseraje (zob. wyżej), bezistan (kryty targ), wieża zegarowa i urokliwe zabudowania mieszkalno – gospodarcze czarsziji rozlokowane wokół nieregularnej sieci z reguły wąskich uliczek [zob. np. Balabanov, Nikolovski, Kórnakov 1980, s. 45-54, 56-60, 64-66, 72]. Skopje to też najważniejsze centrum muzealnictwa macedońskiego, nie wspominając już o szeroko rozumianej, stołecznej ofercie kulturalnej i zakupowej. Miasto posiada też bardzo bogate zaplecze. W niewielkiej od niego odległości jest położonych wiele godnych obejrzenia obiektów (zob. paragraf poświęcony dziedzictwu kulturowemu).

W biurze Informacji Turystycznej położonym niedaleko meczetu Daut-paszy przed wejściem na starą czarszję dostępne są różne materiały na temat Skopje¹⁴. Pośród nich wymienić można też interesujące wydawnictwo *Skopje. Turistički vodič*, 2013 Skopje. W tej serii ukazał się również wspomniany wyżej przewodnik po Ochrydzie. Oczywiście, nie można też zapomnieć o odpowiednich przewodnikach polskich.

Bitola

To piękne i urokliwe, wychwalane w pieśniach („Bitola, moj roden kraj” autorstwa Ajriego Demirowskiego) miasto w południowo – zachodniej części Macedonii, niedaleko granicy greckiej. Stamtąd dostać się do Grecji nie jest jednak wcale łatwo. Prawdopodobnie nie ma żadnego połączenia autobusowego i kolejowego. Polecano podróż do granicy autostopem lub taksówką.

Bitola zwana w czasach bizantyńskich Pelagonią może się pochwalić wieloma interesującymi, godnymi odwiedzenia miejscami. Z punktu widzenia zabytkoznawczego najcenniejsze są ruiny starożytnej Heraklei Lynkestis położone jakieś 2 km od centrum. Poza tym warto odwiedzić główną siedzibę Muzeum Narodowego (stare koszary), przespacerować się zaczynającym się tuż obok miejscowym korso czyli ulicą Szirok Sokak (z ładną, dość nietypową dla miast wschodniobałkańskich, zabudową), by w końcu, po przejściu Placu Magnolii i rzeki Dragor dotrzeć do rozległej, niesłychanie urokliwej czarsziji, wokół i wśród zabudowań której porozmieszczane są zabytki sakralnej sztuki muzułmańskiej (3 meczety: Ajdar-kadi z 1561/1562 r., Isak z 1508-1509 r., późniejszy od wymienionych Hadži Mehmet Bajat, a także łaźnia Deboj z XVII-XVIII w. i wreszcie bezistan z XVI-XVIII w.). Czarszija, podobnie jak jej skopijski odpowiednik wciąż jest ośrodkiem handlowym, rzemieślniczym i gastronomicznym, choć widać pozamykane warsztaty i sklepiki. Z kolei na prawym brzegu rzeki Dragor, przed czarszją patrząc od strony deptaku znajduje się wieża zegarowa z XVI

¹⁴ np. plan miasta i darmowa, wydana starannie, bogato ilustrowana, lecz niezbyt przydatna dla turysty kulturowego broszura *Skopje. Capital of Seven Gates* 2011

lub według niektórych z XIX w. oraz meczet Jeni z 1558-1559 r. Niedaleko Heraklei miniaturowe, zaniedbane ZOO, robiące wprost przygnębiające wrażenie.

Teoretycznie istnieje możliwość zwiedzenia Bitoli w jeden dzień, lecz bez wątpienia z korzyścią dla turysty warto to rozłożyć na dwa dni.

Wydano miejscowy przewodnik turystyczny [Bitola 2010]. Poza tym godna polecenia jest dobrze opracowana i przejrzysta strona internetowa dotycząca miasta jako „destynacji turystycznej” [www.bitolatourist.info/] Podstawowe informacje na temat Bitoli można też znaleźć w wymienionych wyżej przewodnikach polskich.

Kratovo

Miasto, jak można zaobserwować i dowiedzieć się od lokalnych działaczy kulturalnych, nie jest popularnym celem turystycznym. Położone jest przepięknie w północno-wschodniej części kraju w górskiej, powulkanicznej kotlinie, przez którą przepływa kilka cieków wodnych, wśród nich rzeki Kratovska i Manceva. Warto odwiedzenia ze względu na zachowany kompleks skoncentrowanych na niewielkim obszarze średniowiecznych i nowożytnych wież mieszkalnych (6 zachowanych z 13 niegdyś istniejących), mostów i średniowiecznych czesm (murowanych wodopojów). Poza tym warto przejść się niewielką i niestety zapuszczoną starówką, gdzie oprócz wymienionych obiektów znajdują się przykłady starej zabudowy mieszkalnej i rzemieślniczej, tureckie więzienie (kilka lat temu odnowione, jednak opuszczone i fatalnie zaniedbane), a tuż nad nim muzeum miejskie. Niestety niedostępny dla turystów jest ciąg średniowiecznych wykutych w skałach korytarzy. Podobno obecne władze zdecydowały się, by wykorzystać je jako kanały ściekowe! Warto uwagi są imponujące okazy drzew, z których wyróżnia się czarna sosna rosnąca w miejskim parku (w centrum). Jej wiek jest oceniany na 600 lat! Niedaleko miasta (ok. 10 km) we wsi Kuklicy znajduje się niezwykle, zdecydowanie wart odwiedzenia rezerwat przyrodniczy „Kameni kukli”. Olbrzymie wrażenie na zwiedzających robi zespół, uformowanych w wyniku erozji w dziwaczne formy, skał. Warto również odwiedzić znajdujące się w okolicach miasta, stosunkowo trudno dostępne rezerваты archeologiczne Cocev Kamen (prehistoryczne obserwatorium i kompleks jaskiń), Trnovac (prehistoryczne reliefy skalne) i Golemo gradište na terenie wsi Konjuch (umocnione osiedle z okresu antyku i średniowiecza, z fundamentami sławnej rotundy). Turysta ma do dyspozycji obszerne, kompetentnie opracowane i szczegółowe przewodniki miejscowe [Mitevski, Stojanovski, Mitevska b.d.w.; *Turistički vodič* 2009].

Prilep

Miasto nie jest wyjątkowo chętnie odwiedzanym ośrodkiem turystycznym. Samo jego centrum nie jest zresztą specjalnie interesujące. Poza miniaturową czarsząją można tam zwrócić uwagę tylko na nieliczne, zrujnowane zabytki czasów tureckich, mianowicie meczet z XV w. i łaźnię. Prilep warto jednak odwiedzić ze względu na ulokowany ok. 3 km od współczesnego centrum Warosz (Varoš). Zdaje się, że obecnie jest to odrębna wieś, na terenie której w średniowieczu ulokowany był ówczesny Prilep. Warto wybrać się do Waroszu pieszo. Można spotkać tam po drodze widok w Polsce dość niezwykły, mianowicie suszące się w wielu miejscach liście tytoniu, z którego uprawy ponoć słynie okolica.

W samym Waroszu u podnóża przybierających niesamowite formy skał znajduje się kompleks cerkwi. Pośród nich szczególnie cenne są dwie świątynie, św. Mikołaja i św. Dymitra (zob. wyżej). Odwiedzić należy jednak i pozostałe. Klucze udostępniają bez problemów upoważnione osoby, mieszkające z reguły tuż przy cerkwiach. W pewnej, niedużej odległości od zabudowań Waroszu znajdują się jeszcze dwa obiekty zdecydowanie warte obejrzenia. Chodzi mianowicie o monastyr św. Michała Archaniola założony w X w. (obecnie żeński), w którym można nabyć broszurę [*Manastir Varoš* 2010] oraz średniowieczną w osnowie twierdzę Markowi kuli.

Zdjęcie nr 7: Monastyr św. Michała Archaniola na Waroszu (fot. D. Dąbrowski)

Teoretycznie możliwe jest obejrzenie opisanego kompleksu w ciągu jednego dnia, jednak jeśli myśli się o wizycie w monasterze w Treskawcu i zwiedzeniu Stibery warto pokusić się o znalezienie noclegu w Prilepie lub jego okolicach.

Strumica

Nie jest to popularny kierunek turystyczny. Zaglądają tam za to podobno dość często grupy sportowców. Tymczasem Strumica jest atrakcyjna sama w sobie (kilka cerkwi, meczet Orta, wieża mieszkalna, sympatyczne centrum, muzeum) przy okazji stanowiąc świetny punkt wyjściowy do zwiedzania południowo – wschodniej części Macedonii. Już same najbliższe okolice miasta obfitują we wspaniałe atrakcje. Co prawda na obejrzenie samej Strumicy wystarczy w zupełności jeden dzień (uwzględniając wizytę w miejskim muzeum, galerii ikon i obejście cerkwi), jednak warto tu się zatrzymać na co najmniej trzy lub nawet cztery dni. Jeden dzień dobrze byłoby poświęcić na pieszą wyprawę do monastynu św. Ilii oraz położonej zasadniczo w tym samym kierunku (choć to określenie ostatecznie zwodnicze) twierdzy (Carski kuli). Do pierwszego z wymienionych obiektów można dotrzeć dobrze przygotowaną, malowniczą, wijącą się wśród skał, wzdłuż strumienia, leśną trasą (ok. 5 km). Następnie, idąc z monastynu mniej więcej przed siebie (choć droga trochę się wije i nie jest oznaczona), należy udać się do najbliższej szosy, która, jeśli skręci się w lewo doprowadzi nas do ruin fortecy. Roztacza się z niej niesamowity, rozległy widok na równinę – Strumickie Pole i otaczające ją pasma górskie. Do centrum można wrócić krótszą, równoległą do poprzedniej dróżką albo zamówić sobie taksówkę.

Kolejny dzień pobytu w Strumicy warto również spędzić na pieszej wyprawie. Tym razem jej głównym celem są dwa kompleksy klasztorne, położone w tym samym kierunku. Postulowane jest wybranie się najpierw do odległej ok. 10 km Weljusy (Veljusa). Znajduje się tam urokliwie położony na wzgórzach obecnie żeński monastyr z wybudowaną XI w. cerkwią Bogurodzicy, w której zachowały się resztki polichromii z XI i 2 poł. XII w. [Balabanov, Nikolovski, Kornakov 1980, s. 107-110; Korunovski, Dimitrova 2011, s. 7-10]. Ten piękny obiekt sakralny jest usytuowany w sielskim otoczeniu wywołującym atmosferę skupienia i spokoju.

Zdjęcie nr 8: Cerkiew Bogurodzicy w monasterze w Weljusy (fot. M. Dąbrowska)

Następnie należy udać się w kierunku powrotnym do wsi Wodocza (Vodoča), by zwiedzić tamtejszy monastyr z cerkwią św. Leoncjusza. Postulowane jest dopytanie się miejscowych i wyruszenie ścieżkami przez pola rozciągające się u podnóża pasma Elenicy a nie szosą łączącą miejscowości, choć i takie rozwiązanie jest jak najbardziej możliwe, bo ruch samochodowy na tej trasie nie jest zbyt duży. Wspomniana cerkiew św. Leoncjusza powstała prawdopodobnie w XI w., silnie zniszczona została przed 1869 r., a już w XX w. odbudowana. Zachowały się w niej resztki polichromii z XI w. Wokół pozostałości innych budowli i rodzaj niewielkiego lapidarium [Balabanov, Nikolovski, Ćornakov 1980, s. 103-106; Korunovski, Dimitrova 2011, s. 13-15]. Niestety, wrażenie wywołane przez opisane zabytki psuje fatalne zaśmiecenie terenu położonego za murem klasztornym. Dla wytrwałych turystów pieszych atrakcyjnym rozwiązaniem może być udanie się górką drogą z Wodoczy do położonego nieco ponad 10 km sztucznego jeziora Wodocza (Ezero Vodoča). Trasę tę trzeba jednak dobrze przemyśleć ze względu na sporą już odległość i warunki terenowe.

Idąc bądź jadąc ze Strumicy do Weljusy warto dopytać się miejscowych gdzie znajduje się tzw. Strumin grob (non vidi), obiekt sepulkralny o niejasnej chronologii powstania (przez niektórych badaczy uznawany za starożytny, przez innych za średniowieczny).

Kolejny dzień pobytu w Strumicy i jej okolicach można poświęcić na wycieczkę do dysponującej wieloma atrakcjami (zob. wyżej) wsi Bansko odległej od miasta o ok. 13 km. Postulowane jest w tym wypadku dojechanie autobusem lub nawet lepiej taksówką. W nieodległym sąsiedztwie od Banska znajdują się trzy wodospady (Gabrovo, Kolešino, Smolari). W zasięgu wytrwałego turysty pieszego jest dotarcie do drugiego z wymienionych, położonego niespełna 8 km od Banska. W drodze powrotnej można wybrać się do wodospadu gabrowskiego. Piękny wodogrzmot w Smolarach jest położony już zbyt daleko od Banska (15 km). Trzeba więc do niego poszukać transportu kołowego, co nie jest łatwe, o ile nie dysponuje się własnym.

Jak zaznaczono wyżej (zob. też bibliografia), do dyspozycji turysty są lokalne przewodniki, szczegółowsze, niż odpowiednie partie polskich opracowań dotyczących Macedonii.

Nie lada atrakcją są tutejsze pokoje gościnne (łącznie kilkanaście, z łazienkami i toaletami) w konaku w monastyrze 15 Męczenników z Tyberiopolis¹⁵ w Strumicy, położonym – nawiasem mówiąc – jakieś 10 minut piechotą od obecnego centrum, w dzielnicy cygańskiej (jest jednak bezpiecznie, choć egzotycznie i głośno). Na terenie monastynu, którego gospodarzem jest ojciec Dimitar Krcev (Krcev) znajduje się uroczy ogród, po którym spacerują w zgodzie pawie i żółwie, a przede wszystkim można zobaczyć ruiny cerkwi 15 Męczenników z Tyberiopolis datowanej na kon. IX-pocz. X w. i odwiedzić galerię ikon.

Turystyka wiejsko-kulturowa

Macedonia jest krajem o wciąż bardzo żywej kulturze „wiejskiej”, inaczej mówiąc, jest to społeczeństwo reprezentujące wciąż w zauważalny sposób „przedpostmodernistyczną” strukturę polegającą między innymi na istnieniu naturalnych, silnych związków pomiędzy wsią i miastem. Nie w tym jednak rzecz, choć przedstawiony układ jest, z perspektywy turysty kulturowego, już sam w sobie walorem. Tym bardziej, jeśli będzie się pamiętać, że mamy do czynienia z bałkańskim tygłem kulturowym. Tak więc, wciąż jeszcze można w Macedonii zaobserwować dawne formy gospodarowania (np. transport wozami zaprzężonymi w małe koniki lub muły, specyficznie objuczonymi osłami, mułami lub końmi) czy wiejskiej kultury (nadal żywa w niektórych miejscowościach muzyka ludowa, łącznie z produkcją instrumentów, choćby gajd – dud). Wiele wsi ma zachowaną oryginalną zabudowę mieszkalną i gospodarczą, aczkolwiek widać postępujące przekształcenia na tym polu.

Portal *Macedonia Timeless* wymienia 7 wsi szczególnie godnych uwagi [www.macedonia-timeless.com/DesktopDefault.aspx?tabid=1339 (dostęp 10 XI 2013 r.)]: Galicznik (Galičnik), położony w rejonie Mawrowa (Mavrova) w zachodniej części kraju, sławny z tzw. wesela galicznickiego, podczas którego miejscowi mężczyźni wykonują między innymi niezwykle taniec teszkoto (teškoto). Charakteryzuje się on zdumiewająco powolnym, przyspieszającym dopiero niesamowicie w ostatniej fazie tempem. Podkład muzyczny grany jest wyłącznie na tapanach i zurlach. Pozostałe z wymienionych wsi to: Wewczani (Vevčani), Ljubojno, Trpejca, Brajczino (Brajčino), Lazaropole i Malowiszte (Malovište). Z kolei portal *Exploring Macedonia* za takie wsie uznaje: Galicznik, Brajczino, Elszani (Elšani), Lazaropole, Mariowo (Mariovo) i Wewczani [www.exploringmacedonia.com/villages.nsp] (dostęp 10 XI 2013 r.).

W tym miejscu trzeba wspomnieć o innym miejscu noclegowym z uwagi na jego niezwykłość i – równocześnie, w pewnym sensie – typowość dla Macedonii. Otóż w znajdującym się ok. 1 km nad Brajczinem monastyrze św. Petki można zanocować za darmo w galeriach konaku (czekają tam na turystów przygotowane koce), zaś w salach, zapewne za jakąś niewielką opłatą po skontaktowaniu się z opiekunem obiektu (numer jest wywieszony w widocznym miejscu)¹⁶.

Odnotowujemy już pewne przejawy komercjalizacji w zakresie turystyki wiejskiej. Pojawiają się na rynku propozycje spędzania czasu we wsiach nastawionych na agroturystykę, których podkreślanym walorem jest możliwość zapoznania się gości z przejawami „autentycznego” dawnego, wiejskiego życia Macedończyków. Niedawno powstało zresztą profesjonalne, naukowe opracowanie tego zagadnienia [Metodijeski 2012, s. 161-274].

¹⁵ Tyberiopolis to nazwa współczesnej Strumicy w okresie rzymskim. Byli to więc święci lokalni. Na ich temat zob. np. *Chagiološka studija* [b.d.w.]. O pozostałościach oryginalnej cerkwi datowanej na S. Korunovski, E. Dimitrova 2011, s. 11-12.

¹⁶ Informacja z autopsji (sierpień 2013 r.), choć zaznaczam lojalnie, że w monastyrze nie nocowałem. Jest to bez wątpienia świetny punkt wyjściowy do wędrówek po górach Pelister, w których obiekt się znajduje.

Zdjęcie nr 9: Ogólnie dostępna sala noclegowa w monastyrze św. Petki w Brajczinie (fot. A. Dąbrowska)

Turystyka etniczna

Wyjazd do tego kraju to jedyna okazja by zapoznać się z etnosem macedońskim. Nie należy przy tym zapomnieć, że autochtoniczni Macedończycy zamieszkują również w północnej Grecji i zachodniej Bułgarii. Przypomnieć należy dla przykładu, że staro-cerkiewno-słowiański opiera się na sołuńskim (salonickim) dialekcie języka macedońskiego [Moszyński 1984, s. 89, 292]. Warto też pamiętać, że Macedonię zamieszkuje, szczególnie w jej zachodniej części duża grupa Albańczyków, zarówno osiadłych tam od dawna, jak i przybyłych w okresie rozpadu Jugosławii Kosowarów. Stosunki pomiędzy tą mającą szerokie prawa mniejszością a Macedończykami są zresztą skomplikowane. Może więc lepiej poznawać Albańczyków w Albanii? Poza nimi, do większych mniejszości narodowych należą Turcy, Serbowie i Rumuni.

Turystyka obiektów militarnych

Pod tym względem Macedonia nie ma do zaproponowania jakichś wyjątkowych obiektów. Nie oznacza to, że nie napotkamy tam ciekawej architektury militarnej. Są tam przede wszystkim średniowieczne, choć nierzadko posiadające antyczny rodowód fortece. Pośród nich na szczególną uwagę zasługuje zrekonstruowana po wielkim trzęsieniu ziemi 1963 r. twierdza (kale) w Skopje i równie imponująca forteca cara Samuela w Ochrydzie (również będąca częściową rekonstrukcją) oraz niezwykle malowniczo położone Markowi kuli w Prilepie (Warosz) i Carski kuli w Strumicy, a także wspomniane wyżej fortece Isar i Winica.

Oprócz wymienionych, należy zwrócić uwagę na specyficzną kategorię zabytków, jakimi są wieże mieszkalne, równocześnie pełniące funkcje obronne. Największy ich kompleks, jak już było wspomniane, znajduje się w Kratowie. Pojedyncze wieże zachowały się również w innych miastach, np. w Skopje i Strumicy. Należy przy tym odróżnić, od wyżej wspomnianych, podobne pod względem architektonicznym, lecz pełniące zasadniczo inne funkcje tzw. wieże zegarowe (w l. poj. z j. tureckiego „sachat kula”)

Nader nieliczne są przykłady murów obronnych miast. Najciekawszy kompleks takich umocnień, sprzężonych zresztą z twierdzą, zachował się w Ochrydzie. W ciągu murów stoją dwie istniejące w różnym stopniu zachowania bramy, z których bez wątpienia ciekawsza jest Wysoka. W jej ścianach znajdują się wmontowane antyczne bloki kamienie z inskrypcjami.

Turystyka obiektów przemysłowych i technicznych

Macedonia nie jest krajem mocno zindustrializowanym. Naturalnie niektóre urządzenia techniczne robią duże wrażenie ze względu na swoje usytuowanie, np. tama na rzece Treska w wąwozie Matka. Jest też kilka pięknie położonych sztucznych jezior (Debarskie, Mawrowskie, czy zespół zbiorników w rejonie Strumicy). Wrażenie robią olbrzymie filary budowanej trasy kolejowej mającej połączyć Macedonię z Bułgarią. Wszystko to jednak nie wystarcza dla organizowania specjalnych wycieczek.

Turystyka żywej historii

Pod tym względem na czoło propozycji macedońskich wysuwają się wydarzenia związane z obchodami świąt religijnych i z kulturą ludową. Tak więc, jeśli chodzi o pierwsze z wymienionych warto wspomnieć o obchodach Bogojawlenia (Narodzin Chrystusa) obchodzonych uroczystie w Ochrydzie 6 stycznia, zaś jeśli chodzi o drugie o lipcowym (związanym z ze świętem lokalnego patrona, św. Piotra) weselu galicznickim i o mającym ponad trzystuletnią tradycję strumickim karnawale odbywającym się na początku prawosławnego Wielkiego Postu. Prawdziwymi lokalnymi, niezwykle kolorowymi, czasami uduchowionymi wydarzeniami potrafią być, organizowane dla uczczenia patronalnych świąt, festyny.

Zdjęcie nr 10: Wnętrze czynnej kuźni na czarsziji w Skopje (fot. D. Dąbrowski)

Samoistną, zasługującą na podkreślenie wartość stanowi tutaj możliwość obserwowania przy pracy rzemieślników, kontynuujących wielowiekowe tradycje czy mieszkańców wsi, posługujących się gdzieś „archaicznymi” środkami transportu czy swoistymi technikami (choćby sposób nawleknięcia tytoniu).

Turystyka kulturowo–przyrodnicza

W Macedonii znajdują się trzy parki narodowe, a mianowicie Galičica [www.galicica.org.mk], Mavrovo [www.npmavrovo.org.mk/] i Pelister [www.park-pelister.com/]. Są też muzea przyrodnicze, choćby w Skopje i Strudze oraz placówki paramuzealne (np. Ogród Zoologiczny w Skopje). Cały kraj można jednak uznać za jedną wielką atrakcję turystyczno–przyrodniczą czy – pisząc precyzyjniej – za przebogaty zbiór różnorodnych atrakcji tego rodzaju.

Turystyka religijna i pielgrzymkowa

Niewątpliwie niezapomniane wrażenie wywierają odbywające się w Macedonii uroczystości religijne, które potrafią trwać nawet całą dobę. Tym bardziej – o czym należy pamiętać z perspektywy dominującego wciąż w Polsce katolicyzmu – że związane są one z obrządkiem prawosławnym.

Turystyka kulinarna

Niewątpliwie słuszne jest stwierdzenie autora macedońskiej części przewodnika Bezdroży, że: „kuchnia macedońska jest kuchnią bałkańską, co oznacza, że znajdziemy tu potrawy, które stanowią element tradycji także sąsiednich narodów. Jeśli więc znamy jakieś bułgarskie bądź greckie specjały, to zasadniczo rzecz biorąc kuchnia macedońska nie powinna nas zaskoczyć. Mimo licznych podobieństw” – konkluduje autor – „są też potrawy typowe tylko dla Macedonii, a poza jej granicami spotykane na Bałkanach stosunkowo rzadko” [Bałkany 2011, s. 291-292]. Bogactwo kuchni macedońskiej ukazuje w sposób ciekawy Adriana Alaczki (Alački) autorka obszernej, bogato ilustrowanej książki kucharskiej, w której przedstawiła 176 przepisów na różne rodzaje tradycyjnych potraw [Alački 2012].

Najlepszym jednak rozwiązaniem, jeśli chodzi o ten paragraf, będzie nie odwoływanie się do książek kucharskich, lecz przedstawienie własnych doświadczeń kulinarnych.

Zacznijmy więc od śniadań i kolacji, a w każdym razie posiłków na zimno. W sezonie Macedonia jest prawdziwym rajem dla miłośników świeżych owoców i warzyw. A rosną tam pyszne pomidory, bakłażany, papryka, arbuzy, jabłka, kiwi, winogrona i in. Można je spożywać z płaskim chlebem w rodzaju pita.

Niesłychanym walorem macedońskiej kuchni są wyroby mleczne. Odnosi się to zarówno do posiadających specyficzną florę bakteryjną, pysznych zdaniem autora, jogurtów, napojów (zob. np. mający znacznie szerszy zasięg występowania ajran czy też kisele mljako – mleko zsiadłe, które ma jednak inną konsystencję (jest zdecydowanie bardziej gęste) niż polskie), jak i serów. Te w Macedonii występują w dużej liczbie. Znakomite są sery białe – sirene i żółte – kaszkawał. Można, jeśli ktoś lubi, zająć się reprezentantami obu serowych rodzin, wykonanymi z mleka krowiego, koziego i owczego. Dość łatwo zaopatrzyć się w różnorodne sery roboty domowej (np. kaszkawał w oleju). Dla odmiany wędliny jakoś specjalnie się nie wyróżniają. Do różnych dań na zimno można z powodzeniem jeść warzywną pastę zwaną ajwar (przygotowana głównie z bakłażanów, pomidorów i papryki).

W licznych pekarach i burekarniach podawane są tanie burki oraz inne rodzaje pieczywa (pogaczice, kifle, rolnice itp.) posiadające różnorodne wypełnienia (mięsne, serowe, warzywne i owocowe). Można je jeść na zimno i podgrzane.

Szczególnie we wschodniej części kraju popularne jest przygotowywanie na śniadanie obtaczanego jajkiem i podawanego na ciepło chleba, do którego zwyczajowym dodatkiem są pyszne miejscowe konfitury, np. brzoskwiniowa czy też figowa.

Co do posiłków na ciepło oczywiście należy wymienić najpierw różnego rodzaju czorby (zupy), a następnie orientalno – bałkańskie potrawy mięsne, jak pljeskawica czy czewapi.

Duże i pozytywne wrażenie robi Katowska pastramajka¹⁷ oraz Tawcze grawcze domowej roboty w Strumicy¹⁸. Niewątpliwie można też zająć się musaką (zapiekanką warzywno – mięsną, na bazie kartofli) czy sarmą (odpowiednikiem gołąbków). Na uwagę zwracają też polneti piperki (faszerowane papryki), podawane najczęściej na ciepło. O ile już jesteśmy przy paprykach, autor przekonał się, że prawdziwą radość sprawia Macedończykom eksperymentowanie na cudzoziemcach właśnie za pomocą ostrych papryk.

W Macedonii można zjeść ryby bardzo dobrze przyrządzone. Dotyczy to szczególnie pstrąga (choć nie endemicznego ochrydzkiego, który cały czas znajduje się pod bezwzględną ochroną), ale i innych gatunków, na przykład też jegulji.

Z sałat wygląda, że najbardziej popularna jest Szopska czyli – trochę żartując – sofijska.

Pośród napitków zimnych warto wspomnieć o boza, napoju typowo tureckim, przyrządzanym ze sfermentowanego i odpowiednio doprawionego prosa, uznawanym za lokalny napój również przez Bułgarów i Albańczyków oraz – w jakimś stopniu – Macedończyków. Wypić można też prawdziwą ożywczą lemoniadę. Oczywiście nie sposób nie wspomnieć o bardzo dobrej, mocnej macedońskiej kawie oraz o parzonej i podawanej na turecki sposób herbacie. Mocną stroną są również miejscowe wina, nie tylko butelkowane, dostępne w sklepach, ale również wytwarzane przez osoby prywatne. To samo odnosi się do rakiji. Sugerowane jest jednak spożywanie napojów alkoholowych z umiarem.

Przedstawiony wykaz nie jest ani pełen, ani systematyczny. Ukazuje jednak, jak dużo różnorodnych, pozytywnych wrażeń kulinarnych może turystę spotkać w Macedonii. Już samo ich doświadczanie stanowi istotną wartość z perspektywy uprawiania turystyki kulturowej.

Propozycja trasy

Kilkudniowy program zwiedzania został zarysowany przy omawianiu walorów turystyczno – kulturowych Strumicy i jej okolic. Dla dopełnienia prezentuję propozycję podróży tematycznej „Szlakiem ważniejszych monasterów Macedonii”. Realizacja przedsięwzięcia zakłada jako warunek *sine qua non* posiadanie własnego transportu samochodowego. Oto schematyczny plan podróży¹⁹:

- Dzień 1) Przejazd ze Skopje do Gorno Nerezi. Zwiedzanie monastyru św. Pantalejmona. Powrót do Skopje, zwiedzanie monastyru św. Spasa. Czas wolny na czarsziji. Nocleg w Skopje.
- Dzień 2) Przejazd w góry Skopska Crna Gora do monastyru św. Ilji w Banjani. W jego konaku znajdują się miejsca noclegowe. Z uzyskanych na miejscu informacji wynika, że zamówienie tam noclegu, szczególnie w sezonie letnim jest trudne ze względu na duże obłożenie. Z perspektywy przedstawianej trasy zamieszkanie w tym klasztorze byłoby ciekawym i wskazanym doświadczeniem. Następnie postulowane jest udanie się do monastyru św. Nikity (niedaleko tej wsi). Przejazd do kanionu Matki, zwiedzanie monastyru św. Andrzeja. Powrót do Skopje na nocleg, o ile nie udałoby się zamówić miejsc w monasterze św. Ilji.
- Dzień 3) Poranny przejazd do Kriwej Palanki w celu zwiedzenia położonego w pobliżu miasta monastyru św. Joachima Osogowskiego. Przejazd do monastyru Lesnowskiego i jego zwiedzanie. Dojazd do Strumicy. Nocleg w tamtejszym monasterze 15 Męczenników z Tyberiopolis.
- Dzień 4) Zwiedzanie ruin bazyliki 15 Męczenników z Tyberiopolis, następnie miejscowej katedry św. Cyryla i Metodego. Przejazd do Wejlusy, zwiedzanie

¹⁷ Autor spotkał się z opinią, że z pastramajek najlepsze są właśnie kratowskie. Jadł tę potrawę w kilku innych miejscach i – istotnie – może to stwierdzenie na podstawie swoich doświadczeń potwierdzić.

¹⁸ Każdą potrawę można oczywiście zepsuć. Tawcze grawcze próbowane w pewnej restauracji w Ochrydzie nie było nadzwyczajne.

¹⁹ Nie uwzględniam sposobu dostania się do Macedonii. Zakładam, że podróż rozpoczyna się rano w Skopje.

tamtejszego monasteru. Przejazd do Wodoczy i zwiedzanie monasteru św. Leoncjusza. Powrót do Strumicy. Pieszy spacer do monasteru św. Ilji. Nocleg, jak poprzednio.

- Dzień 5) Przejazd ze Strumicy do Poloszka do monasteru św. Jerzego, następnie do Prilepu. Zwiedzanie monasteru św. Michała Archanioła i znajdujących się na Waroszu cerkwi. Nocleg na przykład w Prilepie.
- Dzień 6) Przejazd do monasteru treskaweckiego i jego zwiedzanie. Następnie podróż do Ochrydy na nocleg lub alternatywnie do wsi Ljubojno. Stamtąd na piechotę ok. 5 km do położonego nad Brajczinem monasteru św. Petki. Nie ma właściwie szans na dojechanie pełnowymiarowym autokarem do Brajczina z powodu wąskiej drogi pomiędzy zabudowaniami (już Ljubojna). Autokar trzeba byłoby zostawić więc w Ljubojnie, które samo w sobie jest miejscowością jak najbardziej godną obejrzenia. Nocleg w klasztorze św. Petki.
- Dzień 7) Przejazd do Ochrydy (o ile zatrzymujemy się w Brajczinie). Zwiedzanie klasztorów i innych obiektów sakralnych ulokowanych na terenie miasta, ze szczególnym uwzględnieniem monasteru Bogurodzicy Perebilepty wraz z galerią ikon i okolicznych cerkiewek, kompleksu na Plaoszniku, z którego można zejść do św. Jana Kaneo, wreszcie soboru sofijskiego. Odpoczynek i nocleg w Ochrydzie.
- Dzień 8) Rejs lub przejazd do monasteru św. Neuma. Zwiedzanie obiektu i przejście do źródeł neumskich. Zwiedzanie znajdujących się po drodze obiektów sakralnych. Powrót do Ochrydy, gdzie nocleg.
- Dzień 9) Poranny wyjazd z Ochrydy do Skopje, dłuższą drogą przez Strugę i Debar do Gostiwaru. Zwiedzanie po drodze monasteru św. Jana Bigorskiego. Nocleg w Skopje.

Podsumowanie

Macedonia jest wciąż słabo znaną perłą turystyczną. Zdecydowanie jednak zasługuje na „odkrycie” ze względu na rozliczne i różnorodne walory, by stać się cenionym kierunkiem turystyki kulturowej. Pozostaje tylko mieć nadzieję, że pożądaną przecież z perspektywy krajowej gospodarki wzrost zainteresowania, nie przyczyni się do komercjalizacji tej destynacji. Macedonia jest bowiem jednym z ostatnich chyba europejskich miejsc, z jednej strony, niewątpliwie należących do kategorii niezwykle atrakcyjnych ze względu na bogactwo kulturowe i przyrodnicze oraz korzystny klimat, a z drugiej, wciąż jeszcze nie zadeptanym i wolnym od niszczącego wpływu turystyki masowej. Spostrzeżenie to dotyczy nawet najchętniej odwiedzanej Ochrydy, co daje nadzieję, że wzrost zainteresowania nie musi koniecznie nieść ze sobą zgłaszanych lokalnych odrębności w duchu makdonaldyzacji.

Bibliografia

- Adamczak Sławomir, Firlej Katarzyna, 2007, *Czarnogóra, Serbia i Macedonia. Praktyczny przewodnik*, Bielsko-Biała [wyd. Pascal], s. 323-418.
- Adamczak Sławomir, Firlej-Adamczak Katarzyna, Bzowski Krzysztof, Gołębiowski Łukasz, 2011, *Czarnogóra, Serbia, Macedonia, Kosowo i Albania*, Bielsko-Biała [wyd. Pascal].
- Alački Adriana, 2012, *Makedonski Tradicionalen Gotovač*, [b.m.w.].
- Balabanov Kosta, 1989, *St. Panatalejmon. Nerezi – Skopje*, Skopje.
- Balabanov Kosta, Nikolovski Antonie, Kórnakov Dimitar, 1980, *Spomenici na kulturata na Makedonija*, Skopje.
- Balkany. Bośnia i Hercegowina, Serbia, Kosowo, Macedonia, Albania. Praca zbiorowa*, 2011, [wyd. IV], Gliwice [wyd. Bezdroża], s. 282-381.

- Bitola. *Tourist guide*, 2010, Bitola
- Chagiološka studia [b.d.w.] *Chagiološka studia i Žitije na svetite Petnaeset Tiveriopolski Sveštonomačenici*, Strumica.
- Dudek Dawid, Smorczewski Łukasz (rozdział historyczny), 2013, *Macedonia. Przewodnik globtrotera*, Poznań.
- Fallon Steve, Hellander Paul, Oliver Jeanne, 1997, *Chorwacja oraz Jugosławia (Serbia i Czarnogóra), Słowenia, Macedonia, Bośnia i Hercegowina*, Bielsko – Biała [wyd. Pascal], s. 165-181
- Felczak Waław, Wasilewski Tadeusz, 1985, *Historia Jugosławii*, Wrocław [...].
- Gorgievska Anica, 2008, *Heraklea Linkestis. Vodič*, Bitola.
- Grozdanov Cvetan, 1988, *Sveta Sofija. Saint Sophia. Ohrid*, Zagreb.
- Kokino [b.d.w.] *Kokino. Stara opservatorija*, Kumanovo.
- Korunovski Sašo, Dmitrova Elizabeta, 2011, *Painting and architecture in medieval Macedonia – artist and works of art*, Skopje.
- Krstić Slavica, 2012, *Soboren chram „Sv. Nikola” Kumanovo*, Kumanovo.
- Manastir Varoš*, 2010, Varoš.
- Metodijeski Dejan, 2012, *Turizmot vo ruralnite sredini*, Skopje.
- Miljković-Pepet Petar, 2001, *An unknown treasury of icons*, Skopje.
- Mitevski Ilija, Stojanovski Goce, Mitevska Anka, 2009, *Kratovo. Turistički vodič*, Kratovo. *Turistički vodič*. Kratovo, Kratovo 2009
- Mikos von Rohrscheidt Armin, 2008, *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy. Podręcznik akademicki*, Gniezno.
- Moszyński Leszek, 1984, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa.
- Nikolovski Darko, 2010, *The Icon Painting in Macedonia. Dated icons, known authors and painting workshops*, Skopje.
- Ohrid. Biser Balkana*, 2012, Skopje.
- Plaošnik: the reconstructed St. Clement and St. Panteleimon Church in Ohrid*, 2004. Ohrid.
- Poposka Jana, 2011, *Church Mother of God Peribleptos (St. Clement)*, Ohrid.
- Popovska-Korobar Viktorija, 2000, *Lesnovski manastir Sv. Archangel Michail i Sv. Gavril Lesnovski*, Skopje.
- Popovska-Korobar Viktorija, 1998, *Pološki manastir Sv. Ćorgi*, Skopje.
- Saveski Stojan, 2007 a, *Crkva Sveta Bogorodica Bolnička. Ochrid – Makedonija*, Ochrid.
- Saveski Stojan, 2007 b *Crkva sveti Nikola Bolnički. Ochrid – Makedonija*, Ochrid.
- Saveski Stojan, 2007 c, *Monastery Saint John Theologian Kaneo*, Ochrid.
- Saveski Stojan, 2010, *Manastir sveti Naum Ohridski*, Ohrid.
- Skopje. Capital of Seven Gates*, 2011, Skopje.
- Skopje. Turistički vodič*, 2013, Skopje.
- Stavropigijalen manastir Roždestva na Presveta Bogorodica*, [b.m.w. b.d.w.].
- Stawowy-Kawka Irena, 2000, *Historia Macedonii*, Wrocław [...]
- Strumica. Kulturno – istorisko nasledstvo: vodič*, 2005, Strumica
- Strumica. Turistički vodič*, Strumica
- Turistički vodič*. Kratovo, 2009, Kratovo.

Materialy na CD

Ochrid. Gradot na svetlinata, 2002, Skopje – Zagreb.

Strony internetowe

- www.almatur.pl/serbia-czarnogora-albania-macedonia-sloneczne-balkany_KMTO_lato.html (dostęp 23 VI 2014 r.)
- www.balkanistyka.org/category/balkany/macedonia/ (dostęp 23 VI 2014 r.)
- www.bitolamuseum.org/ (dostęp 23 VI 2014 r.)
- www.bitolatourist.info/ (dostęp 23 VI 2014 r.)
- www.exploringmacedonia.com/villages.nsp (dostęp 23 VI 2014 r.)
- www.galicica.org.mk (dostęp 23 VI 2014 r.)
- www.kokinoobservatory.mk/ (dostęp 23 VI 2014 r.)
- www.logostour.pl/wycieczki-w-europie/-/asset_publisher/F1yI/content/balkany-serbia-bulgaria-macedonia-kosowo-albania-czarnogora-www.bosnia-i-hercegowina (dostęp 23 VI 2014 r.)

www.macedonia-timeless.com/DesktopDefault.aspx?tabid=1339 (dostęp 23 VI 2014 r.)
www.makedonija.name/ (dostęp 23 VI 2014 r.)
www.mojamacedonia.wordpress.com/ (dostęp 23 VI 2014 r.)
www.msuskopje.org.mk (dostęp 23 VI 2014 r.)
www.musmk.org.mk
www.nationalgallery.mk/ (dostęp 23 VI 2014 r.)
www.npmavrovo.org.mk/ (dostęp 23 VI 2014 r.)
www.ohrid.gov.mk/index.asp?novostiID=132 (dostęp 23 VI 2014 r.)
www.park-pelister.com/ (dostęp 23 VI 2014 r.)
www.pbpolsztyn.com/wycieczki/kraje-balkanskie/macedonia-albania-serbia-9-dni,e193c12 (dostęp 23 VI 2014 r.)
www.schwedenstrasse.de/flash/ (dostęp 23 VI 2014 r.)
www.stobi.mk (dostęp 23 VI 2014 r.)
www.travel2macedonia.com.mk/visit-macedonia (dostęp 23 VI 2014 r.)
www.travelzone.pl/hotele/serbia/balkanski-szlak-wycieczka-objazdowa.html (dostęp 23 VI 2014 r.)
www.tumbamadzari.org.mk/ (dostęp 23 VI 2014 r.)
www.wtir.awf.krakow.pl/pdf/studenci/strony_st/projekty/macedonia/macedonia_monika_sykala.pdf (dostęp 23 VI 2014 r.)
www.wtir.awf.krakow.pl/pdf/studenci/strony_st/projekty/macedonia/sowa.pdf (dostęp 23 VI 2014 r.)

Macedonia as a potential direction of cultural tourism.

Key words:

Macedonia, cultural tourism, tourist values, cultural heritage

Summary:

The purpose of this article is to present the cultural values of Macedonia, especially the cultural heritage without forgetting the natural beauty of this country which is still poorly known and yet in many ways very appealing to travellers interested in cultural (and not only cultural) tourism. The organizational structure of the text which by its assumption is not to replace guides, is based on typology of tourism developed by Armin Mikos von Rohrscheidt.

The analysis shows that Macedonia is a country which has powerful potential when it comes to cultural heritage. Those interested will find there captivating ancient monuments, impressive array of architectural objects and examples of medieval paintings as well as of Islamic art from the period of the Ottoman empire and many other items worthy of one's attention. There are several towns that are worth visiting due to their complexes of monuments of a historical importance in an European or at least in the Balkan scale. At the top of the list are Ohrid and Skopje followed by such little treasures as Bitola, Trellis, Prilep and Strumica. Meriting attention and recommendation as tourist destinations are Macedonian villages where one can still observe various manifestations of the living folk culture.

Numerous cultural values of the country are complemented by its rich and beautiful nature.

The article includes proposition to spend a few days in the eastern part of Macedonia, in Strumica and its surroundings, as well as a plan for a nine days trip under the heading: The Trail of the Most Important Monasteries of Macedonia.